

Agnieszka Tomczak

Politechnika Warszawska
e-mail: a.tomczak@ans.pw.edu.pl

SPÓJNOŚĆ W KRAJACH UE15 PO KRYZYSIE FISKALNYM

COHESION IN THE EU15 AFTER THE FISCAL CRISIS

DOI: 10.15611/pn.2017.466.22

JEL Classification: E62, H12, F15

Streszczenie: W oparciu o spełnienie nominalnych kryteriów konwergencji monetarnej i dyscypliny fiskalnej, do 2001 r. 12 krajów przyjęło wspólną walutę, po czym nastąpił okres rozwoju gospodarczego wszystkich państw strefy euro. Kryzysy zadłużeniowy i fiskalny ujawniły, że kraje strefy euro nie dokończyły procesu integracji, co stanowi przeszkodę w ich rozwoju. Kraje UE po kryzysach mają obniżoną konkurencyjność, wyższe zadłużenie publiczne i politykę pieniężną o niskiej skuteczności. Celem badania jest odpowiedź na pytanie, jaką rolę odegrało w tym procesie przyjęcie wspólnej waluty i jakie inne czynniki tu oddziaływały. Tezą jest stwierdzenie, to nie przyjęta waluta ani kryteria fiskalne, a konwergencja realna, w tym poziom konkurencyjności gospodarek krajowych i wydajności pracy, w największym stopniu determinują spójność. Jedną z przyczyn problemów jest niedobór wspólnych mechanizmów polityki gospodarczej oraz nierównowagi wewnętrzne. Głównym wnioskiem jest stwierdzenie, że kraje strefy euro powinny przyjąć wspólne ramy polityki fiskalnej oraz skoordynować krajowe polityki rozwoju gospodarczego.

Słowa kluczowe: polityka fiskalna, kryzys, polityka spójności.

Summary: Basing on fulfilling nominal criteria of monetary convergence and fiscal discipline, until 2001, 12 countries adopted mutual currency, after which economic growth for every Eurozone country has come. Fiscal and indebtedness crises have revealed that Eurozone countries have not finished their integration process, which is the main obstacle for their development. The European Union countries competitiveness has lowered after crises, along with higher public debt and monetary policy of low efficiency. The purpose of this examination, is to achieve the answer for the question, what is the role of adopting mutual currency in this process, and what other factors were affecting it. The thesis is the statement that one of the main reasons of economic problems in Eurozone countries is the lack of common mechanisms in economic policy and the internal imbalance. They persist because of difference in competitiveness level of national economics, as well as civilization and cultural factors. The macro-economical statistic method was used for the analysis. The main conclusion of this article is the statement that Eurozone countries should accept common fiscal policy frameworks, as well as coordinate national policies of economic development.

Keywords: fiscal policy, crisis, cohesion policy.

1. Wstęp

Kryzysy zadłużeniowy i fiskalny (2009-2011) uczyniły oczywistym spostrzeżenie, że kraje strefy euro nie dokończyły procesu integracji gospodarczej, zatrzymując się na etapie wspólnych rynków, waluty i polityki pieniężnej. Proces ten uległ „zawieszeniu” – nie objął polityki podatkowej, fiskalnej i finansowej; mimo kilku paktów (pakt fiskalny, strategia lizbońska, Europa 2020) słabo prezentuje się również polityka wzmacniania konkurencyjności UGW. Globalny kryzys ujawnił konieczność tworzenia instytucjonalnych rozwiązań, jak mechanizmy i pakt stabilizacyjny czy unia bankowa. Okazało się, że próby rozwiązania bieżących problemów (np. kryzysu greckiego) to każdorazowe przewlekłe negocjacje i nieefektywne środki, postrzegane jako „gra na czas” czy „papierowa fikcja, służąca podtrzymaniu wizerunku” [Zawiślińska (red.) 2014, s. 112-113]. Po kilku latach takich działań, w czerwcu 2015 r. opublikowano tzw. Raport Junckera *Completing Economic and Monetary Union*, w którym jego twórcy (J.-C. Juncker, D. Tusk, J. Dijsselbloem, M. Draghi i M. Schultz) wskazali ścieżkę dokończenia dzieła UGW do 2025 r.

Niniejsza analiza skupia się na wskaźnikach makroekonomicznych krajów UE15, gdyż w artykule przyjęto, że spójność ekonomiczna powinna charakteryzować przede wszystkim państwa, które najwcześniej przystąpiły do Unii Europejskiej, a więc podpisały Traktat o Unii Europejskiej w latach 1992-1994 (kraje „starej” Unii). UE28 (a więc z krajami, które przystąpiły w latach 2003-2015) może mieć jedynie mniejszą spójność, z uwagi na większe różnice w poziomie rozwoju gospodarczego i struktury gospodarczej. Użyto metody opartej na analizie wskaźników makroekonomicznych i analizy literatury. Tezą jest stwierdzenie, że to nie przyjęta waluta ani kryteria fiskalne, a konwergencja realna, w tym poziom konkurencyjności gospodarek krajowych i wydajności pracy, w największym stopniu determinują spójność.

2. Podstawy teoretyczne polityki gospodarczej w UGW i reguły fiskalne

Fundamentem polityki gospodarczej państw Unii Gospodarczej i Walutowej (UGW) była doktryna neoliberalna. Jej zasady sankcjonowały dominującą pozycję krajów o lepszej strukturze gospodarki, wyższej wydajności pracy, wyższym dochodzie *per capita* i lepiej rozwiniętym systemie finansowym. Programy niwelowania różnic (dopłaty, fundusze unijne) nie zmieniły fundamentów słabszych gospodarek, a jedynie pozwoliły wprowadzić w nich zmiany modernizacyjne. Ponadto odbył się wyścig w kierunku liberalizacji i sekurytyzacji długów publicznych – zamianie na formy rynkowe z dopuszczeniem jako nabywców podmiotów zagranicznych. Jak pisze F. Chesnais [2012, s. 136], wśród państw europejskich dokonana się „rywalizacja o to, kto zaproponuje niższe koszty społeczne i podatkowe”, a więc obniżono podatki od najwyższych dochodów. Między latami 1986 a 2007 stopy opodatkowania dla

najwyższego progu podatkowego spadły: we Francji z 65% do 40%, w Belgii z 72% do 50%, we Włoszech z 62% do 43%, w Hiszpanii z 66% do 43%, w Holandii z 72% do 52%, w Wielkiej Brytanii z 60% do 40% [Chesnaïs 2012, s. 134]. Rządy musiały uzupełnić brakujące dochody, więc pożyczyły pieniądze (zapewne od osób, które oszczędziły je na podatkach). W ten sposób doszło do redystrybucji dochodów w kierunku zamożnych obywateli. Wzrastał dług publiczny, co komentowano jako „życie ponad stan”. Dodatkowy akcent liberalizacyjny stanowi tolerowanie rajów podatkowych w Europie.

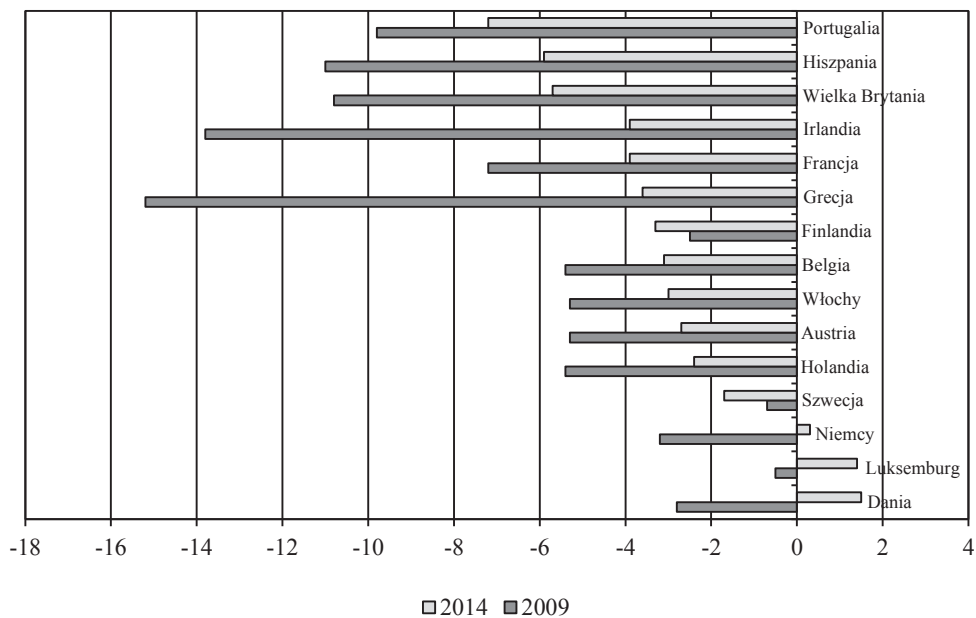
O ile kwestię polityki pieniężnej i inflacji „zamknął” niezależny Europejski Bank Centralny (EBC), reguły dotyczące długu publicznego i deficytu budżetowego budzą kontrowersje. Przykłady krajów pozaeuropejskich wskazują, że wysokie zadłużenie publiczne nie musi przynosić negatywnych skutków, przy czym granicą bezpieczeństwa jest 80-90%, a nie 60% PKB. J. Siwińska-Gorzelał [2015] stwierdziła na podstawie badania wpływu długu publicznego na wzrost gospodarczy z podziałem na kraje rozwinięte i rozwijające się, że w krajach wysoko rozwiniętych wysokość długu praktycznie nie ma znaczenia (wpływ na wzrost gospodarczy jest statystycznie nieistotny) [Siwińska-Gorzelał 2015, s. 164-165]. W odniesieniu do krajów rozwijających się wynik jest statystycznie istotny (negatywny wpływ – efekt wypychania i procykliczność), ale należy go traktować z dużą ostrożnością. Silny jest efekt „syna marnotrawnego” – przy wysokim zadłużeniu duża konsolidacja fiskalna ma pozytywny wpływ na gospodarkę. Występuje zależność między bankructwem kraju w przeszłości a ryzykiem spadku PKB w wyniku wzrostu długu publicznego [Siwińska-Gorzelał 2015, s. 167]. Z krajów UGW złą przeszłość w zakresie niewypłacalności ma Grecja (jak pisze J. Osiński, „od uzyskania niepodległości w 1829 r. do 2008 r. włącznie przez niemal 100 lat była państwem niewypłacalnym”) [Zawiślińska (red.) 2014, s. 52]. Natomiast Dania, Finlandia, Norwegia, Szwecja, Belgia, Holandia i Wielka Brytania nigdy nie ogłosiły niewypłacalności.

W Unii Gospodarczej i Walutowej doszło do wymuszenia polityki *austerity*, która nie jest jednoznacznie oceniana. M. Blyth [2013] określa ideę *austerity* jako zagrożenie dla UE; wywodzi się ona z przekonania, że wydatki publiczne powodują efekt wypychania inwestycji prywatnych (który w krajach wysoko rozwiniętych nie działa). Autor krytycznie odnosi się do zastosowanych środków: cięcia wydatków, a nie wzrost dochodów z podatków. Badanie A.P. Balcerzaka, M.B. Pietrzaka i E. Rogalskiej [2014, s. 403] wskazało na występowanie „niekeynesowskich skutków polityki fiskalnej” – korzyści z dużych konsolidacji, przy czym autorzy zwracają uwagę na stosowanie jednostronnych środków (cięcia wydatków). K. Łaski i J. Osiatyński [2013, s. 10] stwierdzają, że przyczyną kryzysu strefy euro są „trzy elementy składowe rynkowego fundamentalizmu”: równowaga budżetowa, rozdzielanie polityki monetarnej i fiskalnej oraz dopuszczenie do tworzenia się nadwyżek w handlu zagranicznym w jednych krajach kosztem innych. Tym czynnikiem jest poświęcona praca H. Flassbecka [2013], w której przedstawił on kwestię obniżania

kosztów pracy w Niemczech i budowania przewagi konkurencyjnej na tej bazie; zwraca też uwagę na deflację wynikającą z obniżania kosztów pracy. Z kolei W. Orłowski [2015, s. 79-98] nie odniósł się krytycznie do samej metody osiągania przewagi, wskazując na jej wysoką skuteczność w budowaniu potęgi gospodarki niemieckiej. M. Götz [2012, s. 60-89] przedstawiła obszerną analizę przyczyn kryzysu w strefie euro, wnioskując, że „zachowanie jednoczesnej współzależności banków-finansów publicznych, zakazu finansowania przez EBC z brakiem współodpowiedzialności za dług, jest [...] niemożliwe” [s. 88]. Problem sprowadza się do odpowiedzialności: państwa członkowskie chcą czerpać korzyści z integracji, ale nie ma chętnych do dzielenia ryzyka. W *Raporcie Junckera* stwierdzono, że nie będzie stałych jednostronnych transferów ani wyrównywania dochodów między krajami UGW. Diagnozy wymienionych autorów są zbieżne, jednak poszukiwanie wyjścia z impasu to penetrowanie wciąż tych samych ścieżek. Japonia i USA nie wahały się zwiększyć długów suwerennych w celu poprawy koniunktury, a w UGW nadal panuje ortodoksyjne stanowisko w tej kwestii. Polityka pieniężna w strefie euro jest od 2009 r. wyjątkowo liberalna, ale nie aż tak, jak w USA i Japonii; ponadto polityka monetarna w Szwecji i Dani charakteryzowała się większą elastycznością niż w strefie euro, a w Wielkiej Brytanii dopuszczono wyższą inflację. Inflacja w strefie euro jest na niskim poziomie, za to w obszarze budżetów publicznych stwierdza się, że powinna być przestrzegana większa dyscyplina. Taka kombinacja polityk nosi cechy wewnętrznej sprzeczności.

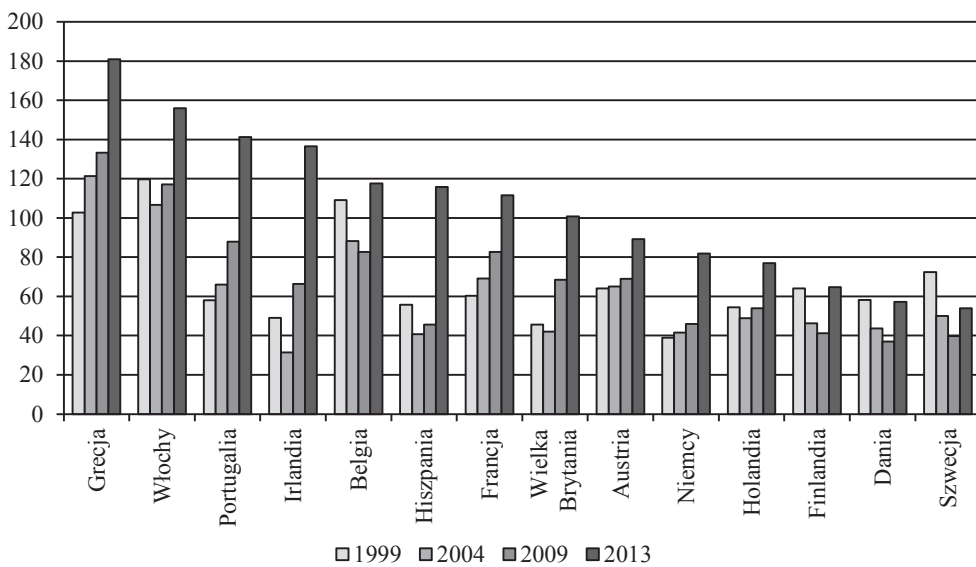
Kryzys ujawnił siłę wzajemnych zależności między gospodarkami państw UE. Przyjęto stanowisko, że żaden kraj nie opuści unii walutowej ze względu na ujemne konsekwencje dla pozostałych w UGW krajów. Wobec powyższego należy zadbać o określenie w kierunków reform strukturalnych i monitorowanie postępów w ich realizacji w ramach „europejskich semestrów”. W *Raporcie* przyznano istnienie konkurencji wewnętrznej, zwłaszcza stałej przewagi w bilansach handlowych, osiąganey nie zawsze uzasadnionymi metodami. W szczególności założenie polityki pieniężnej EBC mającej za cel inflację mierzoną HICP „poniżej, ale blisko 2%” powinno opierać się na adekwatnym do wzrostu wydajności pracy, zwiększaniu wynagrodzeń pracowniczych, co nie było przestrzegane.

Wskutek cięć w wydatkach publicznych w większości analizowanych krajów udało się ograniczyć deficyty spowodowane kryzysem (rys. 1). Największy postęp w latach 2009-2014 został dokonany w Grecji (z $-15,2\%$ do $-3,6\%$) i w Irlandii (z $-13,8\%$ do $-3,9\%$). Nadwyżkę w budżetach miały w 2014 r. Dania, Luksemburg i Niemcy. Ogółem ograniczono średni deficyt w wymienionych krajach z $-6,6\%$ PKB do $-2,9\%$ PKB (a więc zmieścił się w dopuszczalnych -3%). Najwyższe deficyty utrzymywały się w Portugalii ($-7,2\%$), Hiszpanii ($-5,9\%$) i Wielkiej Brytanii ($-5,7\%$). W przypadku kryterium przystąpienia (lub nie) do strefy euro nie są widoczne jednoznacznie negatywne (ani pozytywne) efekty wpływu tego czynnika na rozmiary deficytów budżetowych.

Rys. 1. Deficyt budżetowy w krajach UE15 w % PKB

Źródło: opracowanie własne na podstawie [OECD 2015].

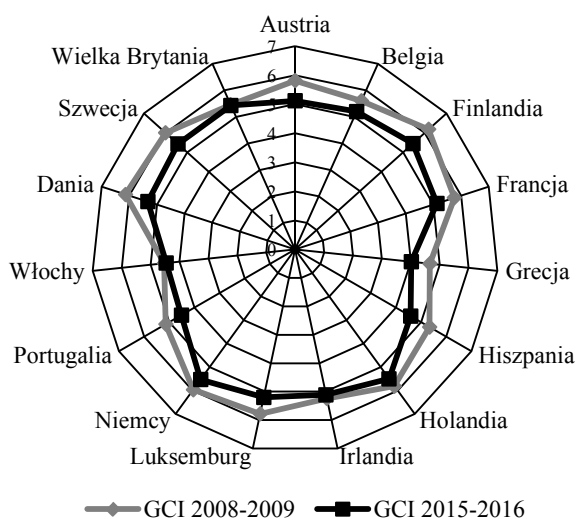
Rys. 2. Dług publiczny w krajach Unii Gospodarczej i Walutowej w % PKB

Źródło: jak pod rys. 1.

Dług publiczny w 14 krajach „starej” UE (pominięto Luksemburg z powodu relatywnie niskiego poziomu długu: w 2014 r. 30% PKB) przedstawia rysunek 2. Występują duże rozbieżności między państwami skandynawskimi a pozostałymi ujętymi w analizie. Poza Skandynawią dług poniżej „bezpiecznych” dla wzrostu gospodarczego 90% PKB, w 2013 r. miały tylko Holandia, Niemcy i Austria. Niechlubne rekordy (powyżej 140% PKB) pobiły państwa południa Europy. Trudno orzec, czy ten właśnie czynnik ma silny wpływ na wyniki gospodarcze, jednak powoduje on niesprawność polityki fiskalnej w obszarze pobudzania koniunktury.

3. Konkurencyjność gospodarek i różnice w poziomie rozwoju krajów UE15

Na rysunku 3. przedstawiono wskaźniki konkurencyjności na początku kryzysu w UE i w latach 2015-2016. Zmniejszyły się one we wszystkich analizowanych krajach (przeciętnie o 0,5 czyli z 5,6 do 5,1 przy maksymalnej ocenie 7), przy czym najmniej w Wielkiej Brytanii, Irlandii i we Włoszech, a najbardziej w Danii, Hiszpanii i Finlandii. Nie ma tu „wzoru” pozwalającego na wskazanie, iż przystąpienie (lub nie) do strefy euro ma znaczenie, podobnie nie można jednoznacznie wskazać kryterium geograficznego. Spadek nie był równomierny, co spowodowało relatywną poprawę konkurencyjności gospodarek Niemiec, Holandii, Belgii, Wielkiej Brytanii a nawet Włoch (te ostatnie zajmowały nadal niską pozycję). Nastąpiło niewielkie „wyrównanie w dół”, które wzbudza zrozumiałą niepokój państw o najwyższym statusie ekonomicznym.

Rys. 3. Wskaźniki globalnej konkurencyjności w krajach UE15

Źródło: [The Global Competitiveness Report 2008-2009; The Global Competitiveness Report 2015-2016].

Następne kryterium – saldo handlu zagranicznego – ukazuje sytuację zmienną (tab. 1). Kraje o wysokim stopniu konkurencyjności gospodarki mają trwale dodatnie salda. Państwa południa (a także Francja) pogorszyły swoją pozycję w wymianie handlowej z zagranicą zaraz po wstąpieniu do Eurolandu. Największą przegraną wydaje się gospodarka włoska, która utraciła całkiem dobrą pozycję (w Finlandii wystąpił efekt Nokii, niezależny od waluty).

Tabela 1. Saldo handlu zagranicznego w UE15 – liczba lat z saldami dodatnimi od 2000 do 2014 r.

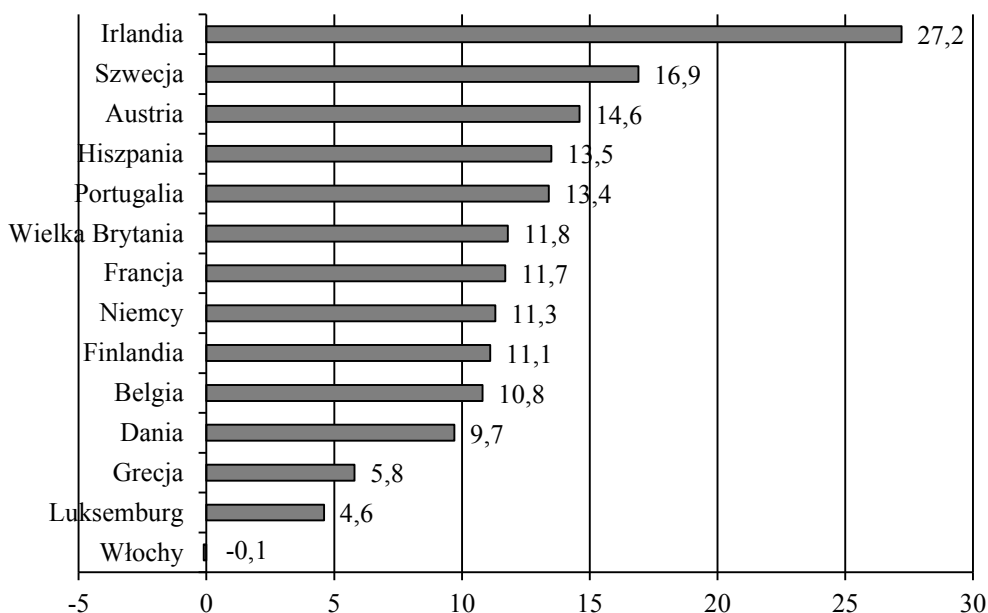
Belgia	15	Szwecja	15	Luksemburg	1 (2000 r.)
Irlandia	15	Włochy	7	Grecja	1 (2000 r.)
Holandia	15	Finlandia	6	Portugalia	1 (2000 r.)
Niemcy	15	Austria	2	Hiszpania	0
Dania	15	Francja	1 (2000 r.)	Wielka Brytania	0

Źródło: opracowanie własne na podstawie [GUS].

Na rysunku 4. przedstawiono zmiany w wartości PKB wytwarzanego w ciągu jednej godziny pracy. Włochy to jedyny kraj UE, w którym spadła wydajność pracy na „roboczo godzinę” między latami 2001 i 2014. Największy wzrost odnotowały kraje nadbałtyckie (ponad 40 punktów; tu nie są przedstawione), liderem UE15 była Irlandia, a drugi co do wysokości wzrost nastąpił w Szwecji. Niemal równy wzrost wydajności widzimy w Finlandii, Niemczech, we Francji i w Wielkiej Brytanii. Kraje południa charakteryzowało rozwarstwienie: wschód – Grecja i Włochy to bardzo niski wzrost i spadek; zachód – Hiszpania i Portugalia to wzrost wyższy niż w Niemczech i we Francji. Niska pozycja Luksemburga jest spowodowana bardzo wysokim poziomem wyjściowym wskaźnika. Krajem, który najlepiej poradził sobie z postępem w wydajności pracy, była Irlandia. W krajach południa wzrost był zbyt powolny, by usunąć różnice między nimi a najwyżej rozwiniętymi gospodarkami; w odniesieniu do Grecji różnica uległa pogłębieniu.

Sukces ekonomiczny kraju w przełożeniu na poziom życia ludności można zobrazować za pomocą PKB *per capita* w sile nabywczej (rys. 3). Na rysunku nie uwzględniono Luksemburga ze względu na skrajnie wysoki wskaźnik dochodu (w 2014 r. wyniósł 266), który ograniczyłby percepcję sytuacji pozostałych krajów. Wskaźniki charakteryzują duże rozbieżności, przy czym trzy państwa UE spoza strefy euro utrzymały wysoką pozycję w czasie kryzysu. Największą przegraną odnotowała Grecja. Dobre miejsce, mimo kryzysowych zawirowań, zachowała Irlandia. Niski wskaźnik w Portugalii utrzymał się przez cały okres. Kraje południa miały wyraźnie gorsze położenie niż zlokalizowane na północy, państwem „środką” zaś została Francja. Pozycję poprawiły Luksemburg, Austria i Niemcy, a miejsce Danii pozostało wysokie i stabilne.

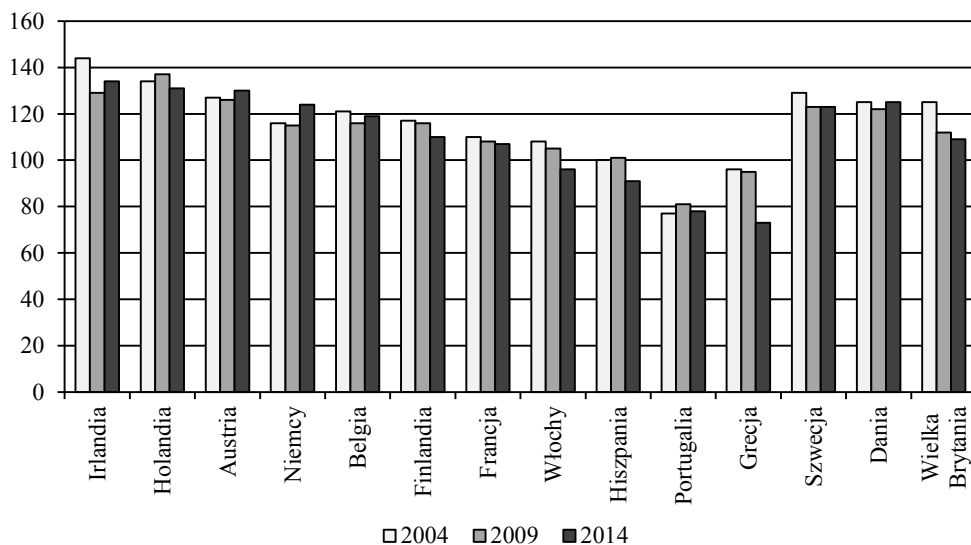
Wskaźniki PKB *per capita* w PPS za 2014 r. wykazują większe zróżnicowanie niż w 2004, z czego wniosek, że kryzys pogłębił rozbieżności między krajami UE15.

* Dla porównania – średni wzrost wskaźnika w OECD wyniósł 14,7.

Rys. 4. Zmiana wskaźnika PKB na godzinę pracy (w pp.) między 2001 a 2014 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie [<https://data.oecd.org/lprdy/gdp-per-hour-worked.htm>].

Rys. 5. PKB per capita w PPS (EU28 = 100)

Źródło: opracowanie własne na podstawie [GUS].

Na podstawie zaledwie kilku zaprezentowanych tu wskaźników nie jest możliwa pogłębiona analiza spójności, jednak wgląd w powyższe dane pozwala uczynić kilka spostrzeżeń: różnice w poziomie dochodu *per capita* w PPS nie zmniejszyły się, konkurencyjność gospodarek UE15 spadła, różnice w wydajności pracy nie zostały zniwelowane, a państwa mające relatywnie silną (lub słabą) pozycję ekonomiczną zachowały ją. Nie można więc stwierdzić postępu w spójności na podstawie tych wskaźników. Istnieje związek (słaby, na poziomie współczynnika korelacji 0,4; obliczenia własne na podstawie danych do rys. 1 i 3) między konkurencyjnością a deficytem budżetowym, odnośnie do kryterium waluty nie jest on widoczny.

4. Zakończenie

Nie można stwierdzić, że przyjęcie (lub nieprzyjęcie) waluty euro miało szczególnie silne znaczenie dla ekonomik krajowych; nie ma też wskazania na związek między przyjęciem euro a sytuacją fiskalną. Destrukcyjny wpływ miały *moral hazard* i zbyt niskie stopy procentowe EBC przed kryzysem 2007+, skłaniające do kredytowania przedsięwzięć inwestycyjnych o niskiej wartości dodanej oraz wydatków konsumpcyjnych. Można byłoby podtrzymać tę opinię, gdyby nie fakt, że wskaźniki długu prywatnego do PKB w krajach południa były i są wyraźnie niższe niż w północnej części kontynentu. Kryzys dotknął także kraje o dobrej dyscyplinie fiskalnej (Hiszpania). Największe znaczenie dla stabilizacji i spójności gospodarek należy przypisać konkurencyjności (a więc fundamentom) oraz polityce dochodowej uwzględniającej w odpowiedniej proporcji wzrost wydajności pracy. Źródła niespójności to uwarunkowania historyczne i cywilizacyjno-kulturowe. Takie czynniki trudno jest przezwyciężyć importowaniem regulacji prawnych (które zostaną „miejscowo” zinterpretowane i zastosowane), przyjęciem wspólnej waluty czy doraźnymi reformami gospodarczymi. Najbardziej konkurencyjne w Europie są gospodarki oparte na „własnym koncepcie”, tworzone przez społeczeństwa o długiej tradycji demokratycznej, pozostające bez szczególnego dostępu do eksploatacji zasobów zewnętrznych (np. kolonii), usytuowane na terytoriach niepozwalających na łatwe „zrywanie owoców”. Daje się również zauważyć, że w lepszym (na ogół; tu wyłączyć należy Niemcy) położeniu są kraje mniej ludne, o mniejszym zróżnicowaniu wewnętrznym gospodarek (zapewne łatwiej poddające się zarządzaniu).

Wnioskiem z analizy jest stwierdzenie, że kraje Unii Gospodarczej i Walutowej, chcąc czerpać z unii większe korzyści, powinny wypracować formy ściślejszej integracji fiskalnej i skoordynowanej polityki ekonomicznej, zamiast opierać się głównie na podtrzymywaniu zaufania do wspólnej waluty oraz wolnych rynkach. Niekompletne rozwiązania, które dobrze funkcjonowały w latach dobrej koniunktury, okazały się niewystarczające na trudne czasy, co powinno skłonić państwa UGW do dokończenia wspólnego projektu.

Literatura

- Balcerzak A.P., Pietrzak M.B., Rogalska E., 2014, *Niekeynesowskie skutki polityki fiskalnej w krajach strefy euro, ze szczególnym uwzględnieniem wpływu na proces konwergencji gospodarczej*, Przegląd Statystyczny, R. LXI, z. 4.
- Blyth M., 2013, *Austerity the History of a Dangerous Idea*, Oxford University Press.
- Chesnais F., 2012, *Bezprawne długi*, Instytut Wydawniczy Książka i Prasa, Warszawa.
- Completing Economic and Monetary Union, Report by: J.-C. Juncker, in close cooperation with D. Tusk, J. Dijsselbloem, M. Draghi and M. Schultz*, 2015, European Commission, 22 July. data.oecd.org/lprdy/gdp-per-hour-worked.htm (9.03.2016).
- Flassbeck H., 2013, *Dziesięć mitów kryzysu*, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa.
- Götz M., *Kryzys i przyszłość strefy euro*, Difin SA, Warszawa 2012.
- GUS, <http://stat.gov.pl/statystyka-miedzynarodowa/porownania-miedzynarodowe/tablice-o-krajach-wedlug-tematow/handel-detaliczny-i-zagraniczny/> (22.03.2016). <https://data.oecd.org/lprdy/gdp-per-hour-worked.htm> (9.03.2016).
- Łaski K., Osiatyński J., 2013, *Konsolidacja finansów publicznych a kryzys strefy euro*, Ekonomista, nr 1.
- OECD, 2015, *Government at a Glance 2015*, OECD Publishing, Paris, http://dx.doi.org/10.1787/gov_glance-2015-en (24.04.2016).
- Orłowski W.M., 2015, *Czy Polska dogoni Niemcy*, WN PWN, Warszawa.
- Siwińska-Gorzela J., 2015, *Dług publiczny a wzrost gospodarczy*, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa.
- The Global Competitiveness Report 2008-2009*, World Economic Forum, Geneva, <https://www.weforum.org/reports/global-competitiveness-report-2008-2009> (20.03.2016).
- The Global Competitiveness Report 2015-2016*, World Economic Forum, Geneva, http://www3.weforum.org/docs/gcr/2015-2016/Global_Competitiveness_Report_2015-2016.pdf (20.03.2016).
- Zawiślińska I. (red.), 2014, *Współczesne państwo a dług publiczny. Dylematy i mity*, Oficyna Wydawnicza Szkoła Główna Handlowa w Warszawie, Warszawa.